

14

RELIGIE EN WETENSCHAP

Zowel religie als wetenschap streven naar de waarheid en kunnen daardoor naast elkaar bestaan zonder elkaar tegen te spreken of te hinderen. Maar dit betekent niet dat ze samengesmeed kunnen worden, omdat hun wezenlijke verschil niet zozeer gelegen is in hun doeleinden alswel in hun methoden. De methode van het wetenschappelijk onderzoek is naar buiten gericht; die van religie naar binnen, en elk van deze methoden bereikt zijn beste resultaten als deze zijn eigen karakteristieke wetten volgt.

— Lama Anagarika Govinda⁵⁶

Een intieme en heilzame relatie

De empirische wetenschap is niet in staat kennis te verschaffen die niet toegankelijk is voor haar methodiek, want dit vereist een totaal ander instrumentarium (vgl. Huston Smith's klassieke werk *Forgotten Truth*). Toch bestaat er tussen de twee domeinen, wetenschap en religie, in principe een intieme en heilzame relatie. Albert Einstein bracht heel juist en heel sprekend, naar mijn idee, de relatie tussen wetenschap en religie onder woorden: "Religie zonder wetenschap is lam; wetenschap zonder religie is blind."

Maar de woorden "in principe" zijn met opzet gebruikt. Eerder verwezen we al naar het nog steeds smeulende conflict tussen wetenschap en religie over de kwestie van de evolutie – een conflict dat voortkomt uit een categorie-fout zowel van de zijde van de creationisten als die van de neo-darwinisten. In het algemeen gesproken zijn alle absolutisten, fundamentalis-

ten en fanatici van allerlei slag inbegrepen, het hevig oneens met diegenen die buiten hun eigen straatje vallen, want ze kunnen nog niet het kleinste barstje in hun monolitische geloof verdragen. Daardoor voelen ze zich omringd door bedreigingen, en verschansen ze zich tegen hun vijanden. Op dezelfde wijze richt het scientisme, in tegenstelling tot de wetenschap zelf, valse drempels op als het beweert dat het alleen de empirische wetenschap is die kan ontdekken wat waar is, en dat datgene wat de wetenschap niet kan ontdekken niet waar kan zijn. Toch treedt, zoals we zeiden, de wezenlijke harmonie en complementariteit tussen religie en wetenschap aan het licht als de wetenschappelijke onderneming een holistische oriëntatie heeft en religie universeel is.

Einsteins wetenschappelijke onderzoeken versterkten zijn spirituele waarnemingen omdat deze hem bewust maakten van de overal aanwezige intelligentie in de kosmos. "Mijn religie," zei hij, "bestaat in een nederige bewondering voor de onbegrensde, superieure geest die zich openbaart in de kleinste details die we met ons zwakke en broze verstand kunnen waarnemen. Die diep emotionele overtuiging van de aanwezigheid van een superieure geestelijke macht, die zich openbaart in het onbegrijpelijke universum, vormt mijn idee van God."⁷

De wetenschap is bovendien van invloed op het menselijk bewustzijn en maakt dat universeler door de technologieën van massaproductie, wereldhandel, massacommunicatie, massamedia en massaal verkeer die erdoor mogelijk zijn gemaakt. Deze ontwikkelingen hebben een wederzijdse ontmoeting en een vrijwel samengaan tot stand gebracht van alles waar mensen mee bezig zijn, met inbegrip van culturen en religies; we komen bijvoorbeeld elkaars religies en mythen tegen op de gedrukte pagina, op het televisiescherm, en door daadwerkelijk exotische heiligdommen en tempels tijdens onze toeristische en andere reizen te bezoeken. De vermenging van culturen en religies die nu plaatsvindt is zeker een verrijkende en verruimende ervaring. (Deze ontwikkelingen vormen echter een tweesnijdend zwaard. De toegenomen on-

derlinge afhankelijkheid van volkeren, die door de massale industrialisatie is ontstaan, speelt bijvoorbeeld een rol bij de grotere religieuze wrijvingen en conflicten, maar dwingt volkeren anderzijds ook tot samenwerking, het met elkaar delen en wederzijdse verdraagzaamheid).

Om terug te keren tot Einsteins woorden, de volledige passage (in zijn boek *Out of My Later Years*) is het waard in zijn geheel te citeren:

Ook al zijn de werelden van religie en wetenschap zelf scherp van elkaar gescheiden, er bestaan niettemin tussen deze twee sterke, wederzijdse relaties en afhankelijkheden. Hoewel religie datgene is wat het doel bepaalt, heeft zij niettemin van de wetenschap, in de breedste zin van het woord, geleerd welke middelen zullen bijdragen tot het bereiken van de doelen die zij zich gesteld heeft. Maar wetenschap kan alleen maar geschapen worden door mensen die grondig doordrongen zijn van de aspiratie naar waarheid en inzicht. Deze bron van gevoel ontspringt echter uit de wereld van de religie. Hierbij hoort ook het geloof in de mogelijkheid dat de regelmatigheden die in de wereld van het bestaan gelden rationeel zijn, dat wil zeggen, begrijpelijk voor de rede. Ik kan me geen ware wetenschapper voorstellen die dat diepe geloof niet bezit. De situatie laat zich met behulp van een beeld uitdrukken: wetenschap zonder religie is lam, religie zonder wetenschap is blind.⁴⁰

Teilhard de Chardin, die zelf zowel een wetenschapper was (een heel bekende) als een mystiek christen, verklaarde dat religie en wetenschap “de twee met elkaar verband houdende gezichten of fasen zijn van een en dezelfde volledige daad van kennis.”¹⁶⁰

En de cultuurhistoricus Thomas Berry concludeerde na vijftig jaar lang diverse culturen bestudeerd te hebben, dat de wetenschappelijke onderneming de meest langdurige medita-

Zowel in wetenschap als in religie wordt de kennis van grensgebieden alleen onthuld door het gebruik van instrumenten....

Wat zijn de mystieke tegenhangers van dergelijke instrumenten? In wezen zijn dat er twee, waarvan de ene collectief is, de andere individueel. Voor groepen – stammen, samenlevingen, beschavingen, tradities – zijn de instrumenten de geopenbaarde teksten, of, in de schriftloze samenlevingen, de ordenende mythen die in verhalen besloten liggen....

Deze geopenbaarde heilige boeken zijn de Palomar-telescopen die de hemelen onthullen, die Gods eer verkondigen.... Er komt een moment waarop de instrumenten van de mysticus niet meer extern kunnen bestaan en deel van hemzelf worden. Elke vorm van kennis heeft te maken met de afstemming van iets in de kenner met zijn object, maar in de vorm van kennis die hier aan de orde is, kan dit epistemologische iets niet beperkt worden tot het denkvermogen en de zintuigen van de kenner. Als Blake ons vertelt dat “als de vensters van de waarneming schoongemaakt zouden worden, alles aan de mens zou verschijnen zoals het is, oneindig”, dan omvatten de vensters in kwestie het totale zelf. “Het is een feit, dat bevestigd wordt door twee tot drieduizend jaar religieuze geschiedenis,” schreef Aldous Huxley, “dat de Uiteindelijke Werkelijkheid alleen direct gekend kan worden door hen die zichzelf liefhebbend, zuiver van hart en arm van geest hebben gemaakt.” Dit zijn de gereedschappen voor het vergemakkelijken van de waarnemingen van de mysticus, die alle raadsels in een keer oplossen en vanaf dat moment de werkelijkheid bepalen.

Huston Smith¹⁴⁹

tie op het universum is die ooit is uitgevoerd, en bovendien dat datgene wat in het wetenschappelijke tijdperk ontdekt is van even groot belang is als de openbaringen van de grote religies.¹⁵⁵

Laten we echter nooit vergeten dat noch de religie noch de wetenschap de laatste waarheid onder woorden kan brengen. Want de waarheid is, net als de werkelijkheid zelf, onuitsprekelijk. Ze overstijgt beide vormen van kennis en omvat ze.

Wetenschap en mystiek

Het is tegenwoordig in de mode om wetenschap en mystiek met elkaar te vergelijken. De vergelijkingen zijn soms nogal verward, wat niet verwonderlijk is, gezien het abstracte karakter van het onderwerp. Toch is deze trend een belangrijk en positief teken des tijds. Ze maakt deel uit van een impuls in de richting van een synthese van kennis, die zelf weer deel uitmaakt van het menselijk streven naar eenheid.

Ken Wilber heeft bijvoorbeeld in *Quantum Questions* fragmenten gebundeld uit de geschriften over mystiek van de grondleggers en grote theoretici van de moderne fysica, zoals Einstein, Schrödinger, Heisenberg, Bohr, Eddington, Pauli, de Brogli, Jeans en Planck. Dit is een fascinerend boek, maar in zijn analyse van deze geschriften waarschuwt Wilber tegen veel voorkomende conclusies, en dit maakt dat hij, naar mijn idee, teveel benadrukt dat “deze theoretici vrijwel unaniem verklaarden dat de moderne fysica geen enkel positief bewijs levert voor mystiek of transcendentalisme van enigerlei soort, en dit niettegenstaande het feit dat al deze mensen mystici van de een of andere soort waren. Hun algemene consensus was dat de moderne fysica een mystiek-spiritueel wereldbeeld niet bewijst, maar ook niet ontkent, niet steunt, maar ook niet verwerpt.”¹⁷⁶

Wilber wijst erop dat deze natuurkundigen de huidige mode om de fysica te gebruiken om het bestaan van God te bewijzen of te ontkennen ongepast en zelfs verwerpelijk vonden en dat zij er de nadruk op legden dat de fysica een ander domein vormt waarvan de functie niets te maken heeft met een dergelijke opzet. Volgens Schrödinger ligt “het ware domein [van de religie] ver buiten het bereik van de wetenschappelijke verklaring.”

Wetenschap en mystiek zijn ongetwijfeld twee heel verschillende benaderingen van de werkelijkheid. De wetenschap kijkt naar de buitenwereld, terwijl de mystiek gebruik maakt van de introspectie en de directe waarneming. Toch had Einstein gelijk toen hij zei dat wetenschap en mystieke

religie elkaar versterken, omdat ze, aangezien er maar één werkelijkheid kan zijn, hetzelfde doel hebben. De vorderingen van beide moeten de werkelijkheid zelf toegankelijker maken.

Zoals we eerder zagen voert de fysica haar onderzoek van de natuur uit met een geweldig vertrouwen: die buitengewone groep wetenschappers van de vroege twintigste eeuw huiverden, maar aanvaardden de resultaten van hun wiskundige vergelijkingen en hun experimenten, ook al betekenden deze het einde van het hele bouwwerk van de klassieke fysica. In de mate waarin de fysica erin slaagt aspecten van de kosmos te begrijpen – en het leidt geen twijfel dat zij tot nu toe onbekende gebieden ontsluit – stelt de wetenschap de mensheid in staat haar gebondenheid aan de fysieke wereld te overstijgen. Door dat te doen zijn we genoodzaakt de macht en alomtegenwoordigheid te erkennen van ontastbare grootheden, en ook van de buitengewone samenhang van de natuur. In dit opzicht neigt de hedendaagse wetenschap tot de visie van de eeuwige wijsbegeerte. Maar als Einsteins uitspraak juist is ondersteunt de wetenschap mystieke religie door haar ontdekking van de schoonheid, eenvoud en elegantie van de kosmische orde. Wat de ondersteuning van de wetenschap door de mystiek betreft, moet deze toch op feiten berusten, anders konden nooit zoveel grote natuurkundigen zich aangetrokken hebben gevoeld tot het mystieke denken.

Waarom voelden ze zich daartoe aangetrokken? Wilber gelooft dat de reden is dat de moderne fysica ontdekte dat zij uiteindelijk toch niet in contact stond met de laatste werkelijkheid. Dit was, zoals we gezien hebben, inderdaad een van de belangrijke nieuwe inzichten van de fysica. Ik vraag me echter af of dit de volledige reden is.

Ten eerste waren sommige van de vaders van de wetenschappelijke revolutie, zoals Descartes en Newton, *ook* mystiek ingesteld. Het lijkt me dat het vermogen om de orde in de natuur waar te nemen en te beseffen dat de menselijke geest die orde op wiskundige wijze kan uitdrukken, vaak hand in hand gaat met mystieke waarneming. Buitengewoon begaafde individuen zijn daarom vaak op verschillende manieren ge-

talenteerd; denk bijvoorbeeld aan Leonardo da Vinci en Benjamin Franklin. Veel van de begaafde mensen die in dit boek vermeld staan zijn ook veelzijdig, en beperken hun zoektocht naar kennis en inzicht niet tot slechts één discipline.

Ten tweede lijkt het me dat veel wetenschappers gestimuleerd werden door het paradoxale karakter van de quantumfysica, die zo suggestief naar een metafysische werkelijkheid verwijst.

Bestaat er zoiets als een mystieke wetenschap?

De reeks vragen die de menselijke geest hebben geïntrigeerd en de groei van de wetenschap en van kennis in het algemeen hebben doen ontstaan is enorm uitgebreid, en is nog bij lange na niet in kaart gebracht als een geheel.*

Nog niet in kaart gebracht zijn de gebieden van denken die liggen op het raakvlak van fysieke en mentale inzichten, met inbegrip van sommige oude en sommige nieuwe disciplines. Tot de laatste hoort de parapsychologie, die zowel fysieke *als* mentale verschijnselen omvat. Er zijn een aantal andere gebieden van experiment en ervaring die te maken hebben met zowel fysieke energie-ontladingen als veranderingen van bewustzijnstoestand, zoals de Kirlian-fotografie, de responsiviteit van planten, biofeedback, en paranormale of spirituele genezing. Hoe passen deze in het algemene raamwerk van kennis? Waar vinden de occulte kunsten zoals astrologie, alchemie en voorspellende systemen als de I Tjing en de tarot een plaats? De meeste gevestigde wetenschappers wijzen dit alles als onzin van de hand. Toch lijken de oude voorspellende kunsten volgens Emily Sellon te wijzen op “een fundamentele

*Voor een fascinerend en leerzaam essay over de wetenschap en de mogelijkheid om haar uit te breiden boven wat we empirische wetenschap noemen, zie Wilber, *Eye to Eye*, hoofdstuk 2, ‘Het probleem van het bewijs’.¹⁷⁵

Datgene waar transcendente waarneming [in zen] betrekking op heeft, de gegevens zelf ervan, kan niet worden waargenomen met de mentale of zintuiglijke ogen. Satori heeft niet betrekking op zintuiglijke objecten buiten je of mentale subjecten in je, maar op de non-dualistische geest als zodanig, een vorm van kennis die subject en object verenigt door datgene te openbaren wat aan beide ten grondslag ligt, en een vorm van kennis die daardoor de vermogens van het objectief-empirische of het subjectief-fenomenologische kennen te boven gaat. Zoals Hegel het uitdrukt, dit is “de terugkeer van de Geest tot zichzelf, op een hoger plan, een niveau waarop subjectiviteit en objectiviteit verenigd zijn in een oneindige daad.” Deze transcendente vorm van kennis ontstaat als ik me niet van mezelf bewust ben als een afzonderlijk individu tegenover andere eindige personen... en dingen... maar van het Absolute als de uiteindelijke en alomvattende werkelijkheid.... [Deze kennis] is een beweging in het absolute bewustzijn... dat wil zeggen, in de zelfkennis van het Zijn of het Absolute. Deze directe, onmiddellijke, intuïtieve kennis van het Zijn – *niet* door het oog van het vlees, en niet door het oog van het denken, maar door het oog van contemplatie – is satori.

Ken Wilber¹⁷⁶

relatie tussen de mens en de kosmos. De macrokosmos/microkosmos-leer en het systeem van de overeenkomsten die door het occultisme [de term wordt hieronder verklaard] wordt onderwezen... verschaft een dergelijk relationeel principe. Ze wijzen inderdaad naar een fundamentele gelijkvormigheid.”

Waar moeten we yoga en zen plaatsen, twee oude spirituele praktijken die strikt wetenschappelijke disciplines zijn, die gebaseerd zijn op zorgvuldig geordende beginselen? Een definitie van yoga is “de eenwording van het individuele zelf met het goddelijke leven dat het universum doordringt.” Ook zen is een discipline die ontworpen is om een transcendente toestand van bewustzijn op te roepen, een direct inzicht in de waarheid.

Het in kaart brengen van tot nu toe niet gerubriceerde vormen van kennis vereist het vinden van de natuurwetten

die ze kunnen verklaren. Het vereist ook dat we ons beeld van de werkelijkheid verruimen zodat het ze kan omvatten. Maar een “beeld” van de werkelijkheid is een toestand van bewustzijn; het spectrum van kennis is een spectrum van bewustzijnstoestanden. Is er een hoogste bewustzijnstoestand denkbaar, die de subjectieve inzichten van mystiek, filosofie en wetenschap omvat en tot een synthese brengt?

Als je de vele toespelingen op een dergelijke “mystieke wetenschap” aanvaardt die in het verleden gemaakt zijn, dan is het antwoord bevestigend. Deze wijzen op een geheime of “occulte” wetenschap, die gekoesterd wordt door de wetenden, en die verborgen is voor de onwetende en wereldse mensen. H.P. Blavatsky definieerde het als volgt: “Het occultisme is geen magie, hoewel de magie een van zijn gereedschappen vormt. Het occultisme is niet het verwerven van vermogens, zij het paranormaal of intellectueel, hoewel beide hem ten dienste staan. Noch is het occultisme het zoeken naar geluk, zoals de mensen dit woord begrijpen; want de eerste stap is opoffering, de tweede verzaking. Occultisme is de wetenschap van het leven, de kunst om te leven” (*Lucifer*, dl. 1, p. 7, gepubliceerd ergens tussen 1887 en 1891).

